

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ПАЦІЄНТІВ ІЗ ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ: НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

INFORMATIONAL RIGHTS OF PATIENTS WITH MENTAL DISORDERS: NATIONAL LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS

Кунєв Ю.Д., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права
факультету права і міжнародних відносин
Київський авіаційний інститут

У статті досліджуються правові аспекти реалізації інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами в контексті національного законодавства України та міжнародно-правових стандартів. Особливу увагу приділено питанням доступу до інформації про стан здоров'я, праву на інформовану згоду, конфіденційності медичних даних, праву пацієнта знати або не знати діагноз, а також процедурним гарантіям під час надання психіатричної допомоги, зокрема у недобровільній формі.

Проаналізовано ключові норми Конституції України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, Закону України «Про психіатричну допомогу», а також окремі положення Цивільного та Кримінального кодексів, що регламентують захист медичної таємниці та правоздатність пацієнтів. Окремо розглянуто міжнародні акти, які формують стандарти у цій сфері, зокрема Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, Конвенцію Ради Європи про права людини і біомедицину (Конвенція Ов'єдо), Резолюцію ГА ООН № 46/119 (1991).

На основі порівняльного аналізу зроблено висновок, що Україна імплементувала більшість основоположних міжнародних стандартів у галузі інформаційних прав пацієнтів. Водночас виявлено низку нормативних та практичних розбіжностей, зокрема відсутність у національному законодавстві чіткого закріплення права пацієнта «не знати» інформацію про свій діагноз, недостатній обсяг правоздатності осіб з психічними розладами у прийнятті рішень щодо лікування, а також обмеження у процесуальних гарантіях під час примусового лікування. Запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання відповідно до вимог міжнародного права, з акцентом на необхідність переходу від патерналістської до пацієнт-центричної моделі охорони психічного здоров'я.

Ключові слова: інформаційні права пацієнтів, психічні розлади, медична таємниця, право на інформацію, право «не знати», конфіденційність, психіатрична допомога, міжнародні стандарти, примусове лікування, право на приватність.

The article explores the legal aspects of the realization of informational rights of patients with mental disorders in the context of Ukraine's national legislation and international legal standards. Particular attention is given to issues such as access to information about one's state of health, the right to informed consent, confidentiality of medical data, the patient's right to know or not to know the diagnosis, as well as procedural safeguards in the provision of psychiatric care, especially in cases of involuntary treatment.

The study analyzes key provisions of the Constitution of Ukraine, the Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care, the Law of Ukraine "On Psychiatric Care", as well as selected articles of the Civil and Criminal Codes regulating the protection of medical confidentiality and the legal capacity of patients. Special emphasis is placed on international instruments that shape the standards in this field, including the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, the Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo Convention), and UN General Assembly Resolution No. 46/119 (1991).

Based on a comparative legal analysis, the study concludes that Ukraine has incorporated the majority of fundamental international standards in the field of patients' informational rights. However, a number of normative and practical inconsistencies remain, such as the absence of an explicit legal provision affirming the patient's right not to know their diagnosis, the limited recognition of legal capacity for persons with mental disorders in making decisions regarding treatment, and insufficient procedural safeguards in cases of involuntary psychiatric intervention. The article proposes legal and policy recommendations aimed at harmonizing Ukraine's national legal framework with international human rights standards, emphasizing the need to shift from a paternalistic to a patient-centered model of mental health care.

Key words: informational rights of patients, mental disorders, medical confidentiality, right to information, right not to know, privacy, psychiatric care, international standards, involuntary treatment, right to private life.

Актуальність проблеми. Забезпечення прав людини у сфері охорони психічного здоров'я посідає особливе місце в системі правозахисних пріоритетів сучасної держави. В умовах зростання психоемоційного навантаження, воєнних дій, соціально-економічної нестабільності та руйнування традиційних систем підтримки спостерігається стрімке зростання кількості осіб, які потребують психіатричної допомоги. На цьому тлі особливої уваги набуває дотримання інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами, оскільки саме ці права є запорукою реалізації автономії особи, її гідності, свободи вибору та доступу до якісної медичної допомоги.

Попри те, що національне законодавство України у цій сфері зазнало певного розвитку, зокрема через оновлення Закону України «Про психіатричну допомогу» та активне залучення до європейських правових процесів, у правозастосовній практиці зберігаються суттєві прогалини та невідповідності міжнародним стандартам. Це стосується, зокрема, відсутності чіткого нормативного механізму реалізації права пацієнта не знати діагноз, недостатнього захисту прав недієздатних осіб та проблем із забезпеченням процесуальних гарантій у випадках примусового лікування.

Таким чином, тема статті є надзвичайно актуальною як у теоретико-правовому, так і в прикладному аспекті, оскільки стосується не лише вдосконалення національного законодавства, але й забезпечення принципів гуманності, безпеки та справедливості в системі охорони психічного здоров'я.

Мета статті – всебічне дослідження правового змісту та механізмів реалізації інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами в контексті національного законодавства України та міжнародно-правових стандартів, а також у виявленні прогалин, колізій та невідповідностей між ними з метою формування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання в цій сфері з урахуванням принципів прав людини, автономії пацієнта та рекомендацій міжнародних організацій.

У сучасному демократичному суспільстві забезпечення прав людини у сфері охорони здоров'я визнається одним із головних напрямів державної політики. Особливої уваги в цьому контексті потребує правовий захист пацієнтів із психічними розладами як однієї з найбільш уразливих категорій населення. Такі особи нерідко стикаються з дискримінацією, стигматизацією, обмеженням правового статусу та порушеннями фундаментальних

прав – зокрема права на інформацію про власне здоров'я, права на конфіденційність, інформовану згоду, доступ до медичної документації тощо.

Інформаційні права пацієнтів є важливим елементом реалізації права на охорону здоров'я, гарантованого статтею 49 Конституції України [1], а також невід'ємною складовою правоздатності особи, передбаченою міжнародно-правовими актами, зокрема Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю [5], Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [6], Конвенцією Ов'єдо (про права людини та біомедицину) [4], резолюціями ООН та рекомендаціями Ради Європи.

Національне законодавство, передусім Основи законодавства України про охорону здоров'я [3] та Закон України «Про психіатричну допомогу» [2], передбачає низку норм щодо забезпечення таких прав, однак їх практична реалізація, особливо у сфері психіатрії, потребує комплексного аналізу і критичного переосмислення.

В умовах посилення цифровізації медицини, розширення баз даних, застосування телемедицини та трансформації принципів надання психіатричної допомоги особливої актуальності набуває дослідження відповідності українського правового регулювання міжнародним стандартам у сфері інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами. Важливим є не лише формальний аналіз норм, а й виявлення прогалин, суперечностей, колізій та проблем застосування права на практиці.

Необхідно зазначити, що інформаційні права пацієнтів охоплюють доступ до медичної інформації про стан здоров'я, отримання повної та достовірної інформації і медичних документів, право на інформовану згоду чи відмову, захист конфіденційності даних пацієнта та право знати чи не знати свій діагноз. Конституція України гарантує право на охорону здоров'я та недоторканість особистого життя, зокрема захист конфіденційної інформації (ст. 32) [1].

Окрім того, на рівні законодавства основні гарантії закріплені в Конституції України, «Основах законодавства України про охорону здоров'я» та спеціальних медичних законах.

Так, зокрема, Конституція прямо забороняє збирання і розповсюдження конфіденційних відомостей без згоди особи, а також визначає право громадянина отримувати відомості про себе, які не є державною чи захищеною таємницею [1].

Законодавча підтримка інформаційних прав пацієнтів узагальнена у статті 39 Основ охорони здоров'я, де кожен пацієнт має «право на отримання достовірної і повної інформації про стан свого здоров'я, у тому числі ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються його здоров'я» [3].

Медичні працівники зобов'язані надавати пацієнту повну та достовірну інформацію про стан його здоров'я у доступній і зрозумілій формі, зокрема щодо діагнозу, прогнозу захворювання, мети, характеру та можливих ризиків призначених методів лікування.

Водночас чинне законодавство України передбачає можливість обмеження обсягу такої інформації лише у виняткових випадках, коли її повне розкриття може завдати шкоди фізичному чи психічному стану пацієнта, ускладнити процес лікування або створити іншу істотну загрозу його життю чи здоров'ю.

В усіх інших випадках правова норма передбачає повну та достовірну інформацію (або його законного представника) до медичної документації і результатів обстежень.

Закон «Про психіатричну допомогу» деталізує інформаційні права саме пацієнтів з психічними розладами. Так, стаття 26 цього закону вимагає, щоб лікар-психіатр у доступній формі інформував пацієнта про його психічний стан, прогноз, діагностику та лікування, їх можливі альтернативи, ризики й тривалість [2].

Батькам чи опікунам дітей і недієздатних осіб інформацію надають за їхнім запитом. Пацієнт також має право у будь-який час ознайомитися з історією хвороби та отримати у письмовій формі накази або рішення щодо його лікування [9, с. 91].

Як було вказано вище, законодавство також передбачає можливість обмеження обсягу наданої пацієнтові інформації: у разі, якщо повне інформування щодо діагнозу або особливостей психічного стану може завдати шкоди самому пацієнтові або третім особам, лікар має право надати часткову інформацію та обмежити доступ до окремих медичних документів.

Такий підхід свідчить про запровадження в національній психіатричній практиці моделі поміркованого патерналізму, що спрямована на забезпечення балансу між правом пацієнта на інформацію та необхідністю захисту його життєвих інтересів [9, с. 92].

Правове регулювання інформованої згоди закріплено в статті 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я, відповідно до якої застосування будь-яких методів медичного втручання (діагностики, лікування, профілактики) можливе лише за умови попереднього надання пацієнтом усвідомленої добровільної згоди, сформованої на основі повної, достовірної та доступно викладеної медичної інформації [3].

У випадку з малолітніми особами (до досягнення ними 14-річного віку), а також особами, визнаними у встановленому законом порядку недієздатними, надання інформованої згоди на медичне втручання здійснюється їхніми законними представниками. Виняток із цього правила передбачений для ситуацій, що становлять безпосередню загрозу життю пацієнта, – у таких випадках медичне втручання може бути здійснене без попередньої згоди, але з обов'язком медичного працівника обґрунтувати причини її відсутності та пояснити можливі наслідки такого втручання [9, с. 92].

Повнолітній пацієнт, який є дієздатним та усвідомлює значення своїх дій, має невід'ємне право відмовитися від медичного втручання. Будь-яке примушування до лікування у таких випадках є неприпустимим, за винятком передбачених законом підстав для обов'язкової медичної допомоги [10].

Окремо законодавець закріплює заборону на витребування від пацієнта (зокрема з боку роботодавців, закладів освіти або інших сторонніх осіб) інформації щодо його стану здоров'я, діагнозу або призначених методів лікування. Такі дані охоплюються режимом медичної таємниці, яка, відповідно до статті 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я, охоплює відомості про стан здоров'я пацієнта, факт звернення по медичну допомогу, встановлений діагноз, результати обстежень, а також іншу інформацію, отриману в процесі лікування [3].

Розголошення зазначеної інформації без згоди пацієнта заборонене, а за її неправомірне розголошення передбачено юридичну відповідальність, зокрема кримінальну (стаття 145 Кримінального кодексу України) [8]. Таким чином, українське законодавство всебічно враховує необхідність захисту інформації про стан здоров'я пацієнтів – як через обов'язок медичних працівників щодо надання повної і доступної інформації, так і через гарантії дотримання конфіденційності медичних даних, включно з правом особи не розголошувати свій діагноз або деталі лікування.

На міжнародному рівні інформаційні права осіб із психічними розладами регулюються низкою універсальних і спеціалізованих міжнародно-правових актів, які закріплюють як загальні стандарти у сфері прав людини, так і специфічні вимоги до захисту прав психіатричних пацієнтів.

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006) (далі – КПІ) є основоположним міжнародним документом, який встановлює, що особи з інвалідністю, включаючи осіб із психічними (психосоціальними) розладами, мають право на доступ до інформації на рівних засадах з іншими [5].

Зокрема, стаття 21 КПП передбачає зобов'язання держав забезпечувати доступ осіб з інвалідністю до інформації, у тому числі у доступних форматах і за допомогою відповідних технологій. Стаття 22 Конвенції гарантує захист конфіденційності особистої, зокрема медичної інформації, та забороняє її розголошення без законної підстави. Водночас, згідно зі статтею 25, держава зобов'язана гарантувати, що медичні послуги надаються на основі вільної та поінформованої згоди, без дискримінації за ознакою інвалідності. КПП також вимагає від держав-учасниць вжити заходів, що забезпечують реальне і повне здійснення цих прав.

Особливого значення в контексті прав осіб із психічними розладами набуває Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46/119 від 17 грудня 1991 року «Принципи захисту психічно хворих і поліпшення психіатричної допомоги» (далі – Принципи ООН 1991 р.) [11]. Цей документ, хоча й не має обов'язкового юридичного статусу, є авторитетним джерелом «м'якого права» (soft law), що визначає етичні та правові стандарти у сфері надання психіатричної допомоги. Принципи 10–13 прямо регламентують права пацієнтів на інформування, згоду на лікування, доступ до інформації про власне здоров'я, а також конфіденційність усіх даних про психічний стан і лікування особи. Принцип 16 вимагає, щоб кожен випадок недобровільного лікування підлягав незалежному судовому чи адміністративному перегляду, з дотриманням процесуальних гарантій.

Більш деталізоване регулювання інформаційних прав пацієнтів, зокрема у контексті доступу до медичної інформації та забезпечення згоди на медичне втручання, міститься в Конвенції Ради Європи про захист прав людини та гідності людської істоти щодо застосування біології та медицини (так званій Ов'єдській конвенції, 1997 р.) [4].

У статті 10 Конвенції закріплено, що кожна особа має право на повагу до приватного життя у зв'язку з інформацією про її здоров'я, а також право на ознайомлення з будь-якою зібраною медичною інформацією, що її стосується. При цьому Конвенція прямо визнає, що бажання особи не отримувати таку інформацію також підлягає повазі, що є важливим проявом принципу автономії пацієнта.

Згідно зі статтею 5 Конвенції, будь-яке медичне втручання дозволяється лише після отримання добровільної, усвідомленої та попередньої згоди пацієнта, наданої на основі повної інформації про мету, характер, наслідки та можливі ризики такого втручання. Таким чином, Конвенція встановлює високі стандарти поінформованості особи та забезпечення її добровільної волі у сфері медичного права.

Попри те, що Україна досі не є стороною «Ов'єдської» конвенції, її ключові положення де-факто інтегровані в національне законодавство, зокрема в Основи законодавства України про охорону здоров'я, Закон України «Про психіатричну допомогу» та інші нормативно-правові акти. Окрім того, положення Конвенції неодноразово ставали підґрунтям для розроблення рекомендацій Ради Європи, зокрема Рекомендації REC(2001)13 [7], де прямо наголошується, що стаття 10 Ов'єдської конвенції підкреслює право кожної особи на доступ до будь-якої інформації щодо її стану здоров'я, а також важливість дотримання принципів прозорості, добровільності й поінформованої згоди.

Універсальні підходи до забезпечення інформаційних прав пацієнтів підтримує і Світова організація охорони здоров'я. У своїх деклараціях і позиційних документах ВООЗ неодноразово наголошує, що право на здоров'я включає право кожної людини на отримання повної, достовірної та своєчасної інформації про власний стан здоров'я, можливі методи лікування та потенційні ризики. Окремо підкреслюється важливість поваги до автономії пацієнта, його права на конфіденційність медичних даних та участі в ухваленні рішень, що стосуються його здоров'я [9, с. 93].

Порівняльний аналіз міжнародних стандартів і чинного законодавства України у сфері інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами дозволяє констатувати, що більшість ключових принципів міжнародного права в тій чи іншій формі інкорпоровані у національну правову систему. Водночас все ж існують проблемні аспекти та нормативні розбіжності, які потребують подальшого законодавчого та доктринального опрацювання.

По-перше, положення статті 10 Ов'єдської конвенції передбачає, що кожна особа має право як на отримання інформації про стан свого здоров'я, так і на відмову від неї – тобто «право не знати», якщо це відповідає волі пацієнта. У національному законодавстві України подібна можливість прямо не закріплена. Стаття 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я зобов'язує медичних працівників надавати пацієнту повну і достовірну інформацію про його стан здоров'я, водночас залишаючи право лікаря обмежити обсяг цієї інформації виключно в інтересах пацієнта, коли її розкриття може завдати шкоди. Такий підхід має переважно патерналістський характер і не враховує автономну волю особи не отримувати певну інформацію (наприклад, у випадку тяжкого або невиліковного діагнозу).

По-друге, міжнародні стандарти (зокрема положення Конвенції Ов'єдо, Принципів ООН 1991 року та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю) наголошують на необхідності врахування думки неповнолітніх і осіб з психічними розладами, наскільки це можливо, при ухваленні рішень щодо лікування, а також на забезпеченні підтримуваного прийняття рішень для осіб, які частково втратили здатність до самостійного волевиявлення. Українське ж законодавство дотримується традиційної опікунської моделі: до досягнення 14-річного віку інформовану згоду на медичне втручання надають батьки або інші законні представники, а для осіб, визнаних недієздатними – виключно опікуни. При цьому діюче право не передбачає обов'язку медичного персоналу враховувати думку таких осіб, навіть якщо вони здатні її сформулювати. Це положення може суперечити статті 12 КПП, яка закріплює рівність у правоздатності для осіб з інвалідністю та вимагає надання їм підтримки для реалізації цієї здатності на практиці [10]. Відтак, сучасна українська модель правосуб'єктності осіб із психічними розладами не повною мірою відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини.

По-третє, окремого аналізу потребує інститут примусової психіатричної допомоги та судового контролю за її призначенням. Відповідно до Принципів ООН 1991 року, примусове лікування можливе виключно за рішенням незалежного та неупередженого органу, з обов'язковим дотриманням процесуальних гарантій, зокрема права на правову допомогу, оскарження, регулярний перегляд обґрунтованості втручання тощо. Закон України «Про психіатричну допомогу» передбачає судовий порядок застосування такої допомоги, який формально відповідає зазначеним вимогам. Однак, як зазначається в низці експертних досліджень та звітів правозахисних організацій, реалізація цих норм на практиці є непослідовною: не всі судові рішення ґрунтуються на ретельному аналізі медичних доказів, не завжди забезпечується ефективне представництво інтересів особи, а самі пацієнти нерідко не поінформовані належним чином про свої права і порядок їх реалізації. Це створює передумови для порушення принципу належної правової процедури та може призводити до системних порушень прав людини в контексті психіатричної допомоги [9, с. 93].

Отже, хоча Україна у значній мірі імплементувала базові міжнародні стандарти у сфері інформаційних прав пацієнтів із психічними розладами, окремі правові механізми все ж потребують подальшого вдосконалення.

Висновки. Інформаційні права пацієнтів із психічними розладами є вкрай важливим елементом правоза-

хисного підходу у сфері охорони психічного здоров'я, що забезпечує реалізацію таких фундаментальних принципів, як автономія особи, повага до її гідності, приватного життя та свободи волевиявлення. Міжнародно-правові акти у цій сфері формують цілісну нормативну базу, яка вимагає від держав належного нормативного закріплення та ефективного застосування прав пацієнтів на доступ до інформації, її конфіденційність, поінформовану згоду й право на підтримуване прийняття рішень.

Україна у своєму національному законодавстві у значній мірі впровадила відповідні стандарти. Разом із тим, окремі аспекти потребують подальшого вдосконалення, яке має відбуватися як на рівні нормативно-правових актів, так і через зміну практик надання психіатричної допомоги, забезпечення правової обізнаності пацієнтів та підвищення професійної підготовки медичних і правозастосовних кадрів. Тільки за умов комплексного підходу може бути досягнута реальна реалізація інформаційних прав пацієнтів як основи прав людини в медичній сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
4. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. Ов'єдо, 4 квітня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Нью-Йорк, 13 грудня 2006 р. Ратифікована Законом України № 1767-VI від 16 грудня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4 листопада 1950 р. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. Набрала чинності для України 11 вересня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація Rec(2001)13 Комітету міністрів державам-членам щодо розробки методології для розробки настанов з найкращої медичної практики. Прийнята 10 жовтня 2001 р. на 768-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/rec200113.pdf>.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Яремко О., Шафранський В. Право осіб з психічними розладами на соціальні послуги у контексті правової реальності України. Актуальні проблеми правознавства. 2022. № 3(31). С. 90–94. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.090>.
10. Громадська організація «М'АПТ». Моніторинг українського законодавства стосовно людей з психічними розладами: звіт. Київ: ГО «М'АПТ», 2006. URL: <https://www.helsinki.org.ua/files/docs/1169144638.pdf>.
11. Генеральна Асамблея ООН. Резолюція № 46/119 «Принципи захисту психічно хворих осіб і поліпшення психіатричної допомоги». 75-те пленарне засідання. Нью-Йорк, 17 грудня 1991 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU91323>.